

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

Է. ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ

«Նայագիտությունը Ֆրանսիայում
19-րդ դարում» թեմայի դեկավար, ԵՊՏ

ԷԴՈՒԱՐԴ ԴՅՈՒԼՈՐԵՒ (1807-1882 թթ.)

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

18-րդ դարի վերջերին և 19-րդ դարի սկզբներին Եվրոպայում սկզբնավորվում և զարգանում է հայագիտությունը որպես գիտություն: Հայկական մշակույթի, հայ ժողովրդի պատմության և Հայաստանի՝ ժամանակի իրավիճակի նկատմամբ հետաքրքրության պատճառը պատմա-գեղարվեստական մեծաթիվ հուշարձաններն էին ու հայ ժողովրդի հոգևոր հարուստ ժառանգությունը:

Հայագիտության զարգացման գործում առանձնահատուկ դեր ունի Ֆրանսիայի հայագետների դպրոցն իր բազմաթիվ նշանավոր գիտնականներով, որոնք անգմահատելի ավանդ են ներդրել հայ մշակույթի ուսումնասիրման ասպարեզում:

Հայագիտության ֆրանսիական դպրոցի ակնառու դեմքերից է Էդուարդ Դյուլորեն: Նշանավոր գիտնականն ամբողջ գիտակցական կյանքը նվիրել էր արևելագիտական հետազոտություններին, որոնց զգալի մասը հայագիտության խնդիրներն են: Դյուլորեն մեծ վաստակ ունի Ֆրանսիայում հայագիտության վերածննդի և զարգացման գործում: Գիտնականի արևելագիտական գործունեության սկիզբն առնչվում է եգիպտագիտությանը, իսկ հետո՝ նաև մալայական և հավայական լեզուների ուսումնասիրությանը: Սակայն Դյուլորենի գիտական ուշադրության կենտրոնում էին հատկապես քրիստոնյա Արևելքի ուսումնասիրությանը վերաբերող հարցերը:

Սամուել Մուրադի և Գաբրիել Այվազովսկու օգնությամբ նա անցնում է հայերենի խորացված ուսումնասիրությանը: Լավ պատկերացնելով հայկական ձեռագրերի նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության հարցում, Դյուլորեն զբաղվում է Վենետիկի, Վիեննայի, Փարիզի, Պետերբուրգի, Մոսկվայի մատենադարաններում և գրադարաններում պահպանվող ձեռագրերի ուսումնասիրության, թարգմանության և հրատարակման բարդ ու տքնաջան գործով: Այդ աշխատանքի արդյունքն էր Արևելքի մշակույթի ամենաարժեքավոր հուշարձաններից մեկի՝ Միխայիլ Ասորու «Ժամանակագրության» նախ համառոտ (1849), իսկ 1868 թ.՝ ամբողջական հրատարակությունը: Քանի որ վերջինիս բնագիրը չի պահպանվել, հայերեն թարգմանությունը, որը կատարվել է 13-րդ դարում, միակ աղբյուրն էր:

Դյուլորեն «Ժամանակագրության» առանձին հատվածները ֆրանսերեն է թարգմանել և կցել ընդարձակ մեկնաբանություններ: Այդ հատվածներում ներկայացված են 523-713 թթ. Ասիայում կատարված իրադարձությունները՝ հեղաշրջումները, պատերազմները, որոնց արդյունքում արաբները նվաճեցին Իրանը, Սիրիան, Հյուսիսային Աֆրիկան և Բյուզանդական կայսրության արևելյան մասնագերը: Թարգմանության առաջաբանում Դյուլորեն գրում է, որ հայերը, գտնվելով միջնադարյան այս նշանավոր իրադարձությունների կենտրոնում, դրանց հիմնական աշխատանքում ու պատմության այդ շրջանի անաչառ նկարագրողն էին:

Դյուլորեն ընդգծում է հայկական սկզբնաղբյուրների և հունական ու հռոմեական չպահպանված ձեռագրերի հայերեն թարգմանությունների առանձնակի հավաստիությունը հարևան երկրների, մահմեդական ժողովուրդների պատմության և նրանց տեղաշարժերի ճշգրիտ նկարագրության հարցում:

Հիմնվելով հայերի՝ հունարեն ձեռագրերի ուսումնասիրության և թարգմանության ժամանակային առաջնության վրա, Դյուլորեն գտնում է, որ ժամանակի չպահպանված բազմաթիվ գրական հուշարձանների հետքերը հարկավոր է փնտրել առաջին հերթին գրաբար թարգմանություններում:

Ներկայացնելով Միխայիլ Աստրում և նրա երկը, գիտնականը նշում է բնագրի կորստի պարագայում հայերեն թարգմանության բացառիկ նշանակությունը: Դյուլորենի աշխատությունն ավելի են արժեքավորում այս պատմության ֆրանսերեն թարգմանության գիտական ծանոթագրությունները:

«Ժամանակագրության» հրատարակությամբ գիտնականը մախապատրաստեց հայ պատմիչների գործերի նոր հրատարակությունը՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ և ծանոթագրությամբ: Նման հրատարակության զաղափարը ծնվել էր 19-րդ դարի սկզբներին, բայց մի շարք պատճառներով չէր իրագործվել: Դյուլորեն որոշեց հայ մատենագիրների գլխավոր երկերի ֆրանսերեն թարգմանությունները ի մի հավաքել և հրատարակել, մյուսները՝ հատվածաբար հրատարակել՝ պատմական և աշխարհագրական մանրամասն ծանոթագրություններով: Պատմիչների մատենաշար տպագրելու մասին գիտնականի առաջարկը ոգևորությամբ ընդունվեց ոչ միայն Ֆրանսիայի, այլև Նվրոպայի գիտական շրջանակներում, քանի որ պատմական գիտության համար մեծ շարքի հրատարակությունը բացառիկ կարևոր նշանակություն ուներ և հովանավորվում էր Ալեքսանդր II-ի կողմից:

Դյուլորեն, սակայն, չկարողացավ լրիվ իրագործել իր մտահղացումը:

1859-ին լույս տեսավ 1-ին հատորը՝ Մատթեոս Ուոհայեցու «Ժամանակագրությունը» (952-1136 թթ.), որը շարունակել է Գրիգոր Երեցը մինչև 1162 թ.: Գրքի առաջաբանում Դյուլորեն ընդգծում է հայ գրականության ունեցած պատմական մեծ կարևորությունը՝ որպես Արևելքի բոլոր քրիստոնեական գրականություններից ամենահարուստի ու ինքնատիպի: Դյուլորեն ընդգծում է հունական գրականության հետ հայ գրականության ունեցած կապերը դեռևս անտիկ շրջանում, որոնք քրիստոնեության ընդունումից հետո ավելի են սերտանում:

Հայ գրականության ինքնատիպությունը Դյուլորեն բացատրում է հակադիր քաղաքակրթությունների միավորմամբ. արևելյան քաղաքակրթությանը Հայաստանը կապված է հնագույն ավանդույթներով և աշխարհագրական դիրքով, իսկ արևմտյան քաղաքակրթության բարոյական և ինտելեկտուալ ոգուն մոտ է թե՛ կրոնական, թե՛ ազգագրական և թե՛ ծագումնաբանական ընդհանրությամբ, քանի որ հայերը պատկանում են հնդեվրոպական ընտանիքին: Գիտնականի կարծիքով, հենց դրանով են պայմանավորված հայ հեղինակներին հատուկ կոտ տրամաբանությունը, լակոնիզմը, բարձր ոճը, գեղեցկությունն ու ճարտասանությունը, որոնց ամենաբարձրը դրսևորումը 5-րդ դարի պատմիչներ Խորենացու և Եղիշեի գործերն են, որ կարծես հիշեցնում են Հունաստանի և Հռոմի մշակման հուշարձանները:

Խոսելով հայ պատմագրության հետագա ուղու և զարգացման մասին միջնադարում, Դյուլորեն բարձր է գնահատում այդ շրջանի պատմագրությունը, որը հիմնականում ժամանակագրության տեսքով պատմական դեպքերի շարադրանքն է տարի առ տարի: Գիտնականը նշում է այդ ժամանակագրությունների ոճական շեղումները, որոնք արտացոլում են այդ շրջանի լեզվի ընդհանուր վիճակը, բայց և միաժամանակ ընդգծում դրանցում ներկայացված փաստերի կարևորությունը, քանի որ դրանցից շատերի մասին ոչ մի ուրիշ հիշատակություն չի պահպանվել, իսկ մյուս իրադարձություններն արևելյան պատմիչները ներկայացնում են իրենց քաղաքական և կրոնական հայացքներին հարմարեցնելով՝ փաստորեն միանգամայն այլ մեկնաբանությամբ:

Հայկական ձեռագրերի ուսումնասիրության և հրատարակության միասնական ընթացքում Դյուլորեն բազմաթիվ դժվարություններ հաղթահարեց, որոնք վերաբերում էին պատմության ժամանակագրությանը, առանց որի ճշտման հնարավոր չէր նկարագրված պատմական իրադարձությունների մեջ ճիշտ կողմնորոշվել: Այդ գիտակցելով և հայերեն սկզբնաղբյուրների հրատարակման գործին նվիրվելով Դյուլորեն ուսումնասիրեց հայոց տոմարը: Այդ տքնաջան աշխատանքի արդյունքն էր «Հետազոտություններ հայոց ժամանակագրության շուրջը»¹ մոմուսնետալ գիրքը՝ տարբեր տոմարների համեմատական հաշվարկային աղյուսակներով: Հայոց տոմարը, որը հայերը կիրառում էին 6-րդ դարի կեսերից, հիմնված էր շարժական տոմարի 1461 տարվա շրջանի վրա՝ տարին 65 օրով: 1461 տարվա այդ շրջանը, որը կազմում է հայոց մեծ դարաշրջանը, համապատասխանում էր հուլյան ամշարժ օրացույցի 1460 տարիներին:

Դյուլորեն հանգամանորեն ուսումնասիրեց տոմարի վերաբերյալ հնագույն և ժամանակակից աշխատությունները, հավաքեց, դասակարգեց ու մեկնաբանեց փաստական մեծածավալ նյութերը և ցույց տվեց, որ հայոց մեծ թվականության սկիզբը մ. թ. 552 թ. հուլիսի 11-ն էր: Այդ օրվա ճշգրտումը կարևոր էր ոչ միայն Հայաստանի պատմության, այլև Արևելյան կայսրության պատմական իրադարձոթ-

¹ E. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne technique et historique... P., 1859.

յունների, խաչակրաց արշավանքների մասին հայ հեղինակների տված տեղեկությունների ճշգրտման համար:

Հայ պատմիչների մատենաշարը հրատարակելու գիտնականի մտադրությունն անավարտ մնաց և մասամբ իրականացավ Լանգլուայի և Բրոսսեի ջանքերով, որոնք 1867-1869 և 1874-1876 թվականներին տպագրեցին երկուական հատորներ:

Դյուլորեն երկար տարիներ ուսումնասիրում էր խաչակրաց արշավանքներին ժամանակակից հայ հեղինակների երկերը, թարգմանում և նախապատրաստում հրատարակության՝ դրանք համարելով կարևոր մասն այդ արշավանքներին նվիրված գրականության: Ինչպես նշում էր նշանավոր արևելագետ Էռնեստ Ռենանը, «Եվրոպային, հատկապես Ֆրանսիային սերտորեն կապված Կիլիկիան «ծագեց», առաջացավ խաչակրաց պատերազմների հետևանքով և պատմությանը կտակեց բազմաթիվ կարևորագույն վավերագրեր: Այդ ընթացքում արդեն հրատարակվել էր ֆրանսիացի պատմիչների գործերի ժողովածուն, իսկ հայ պատմիչների երկերին նվիրված հատորներն Ակադեմիան համաձայնարեց Դյուլորենին: 1869-ին լույս տեսավ հայկական սկզբնաղբյուրներն ընդգրկող ժողովածուի 1-ին հատորը²: Գիտնական հրատարակիչն ամեն ինչ արել էր, որպեսզի աշխատանքն արժանի լինի հրատարակող հաստատությանը. գրել էր առաջաբան, իսկ հավելվածում շարադրել Կիլիկիայի պատմությունը Լուսինյանների ժամանակաշրջանում, որի վերաբերյալ հայկական սկզբնաղբյուրները բավարար չեն:

Հարկ է նշել, որ այդ ժողովածուի հրատարակությունից առաջ, 1861 թվականին, լույս տեսավ Դյուլորենի ուսումնասիրությունը Փոքր Հայքի պատմության, քաղաքական և վարչական կառուցվածքի մասին³: Աշխատության մեջ լուսաբանված են Կիլիկիայի փոխհարաբերությունները հարևան պետությունների՝ Կիպրոսի, Եգիպտոսի, Հունաստանի, Սիրիայի, Իտալիայի և Ֆրանսիայի հետ, որի ազդեցությունն այնտեղ բավականին զգալի էր: Դյուլորեն Կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը դիտարկում է ընդհանուր Հայաստանի և խաչակրաց արշավանքների համապատկերում:

Գիտնականի հետաքրքրությունը Հայաստանի պատմության նկատմամբ չէր սահմանափակվում, սակայն, միայն խաչակրաց արշավանքներով: Նրան հետաքրքրում էին նաև մոնղոլական արշավանքները: 1858-1860 թվականներին Դյուլորեն թարգմանեց և հրատարակեց հատվածներ Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան Արևելցու աշխատություններից՝ «Մոնղոլները հայ պատմիչների տվյալներով» վերնագրով: Առաջաբանում խոսելով մոնղոլական արշավանքների երկհարյուրամյա տիրապետության մասին, գիտնականը կրկին նշում է, որ այդ շրջանի հայկական աղբյուրները լրիվ ուսումնասիրված չեն: Նա ընթերցողին ներկայացնում է Գան-

² Խաչակրաց արշավանքների պատմիչների երկերի ժողովածու: Հայկական նյութեր, Փարիզ, Բ. Ի, 1869 (հայերեն և ֆրանսերեն):

³ E. Dulaurier, Etudes sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de la Petite Arménie. Paris, 1861.

ձակեցու «Պատմությունը», ինչպես նաև Վարդան պատմիչի կյանքն ու գործունեությունը, նրա հուշակավոր Պատմությունը, որտեղ օգտագործված են ասորական և բյուզանդական բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ: Այն հանգամանքը, որ այդ աղբյուրներից շատերը չեն պահպանվել և ոչ մի այլ հեղինակի կողմից չեն հիշատակվում, Վարդանի «Պատմությանը» հատուկ նշանակություն է տալիս:

Դյուլորեի գիտական հետաքրքրությունների ոլորտը, պատմագրությանից բացի, ընդգրկում էր նաև իր ապրած շրջանը: Սերը Հայաստանի, նրա մշակույթի նկատմամբ, աշխարհասփյուռ ժողովրդի ցավը կիսելու ցանկությունը նրան մղեցին ժամանակի հայկական կյանքի ուսումնասիրմանը: 1854 թ. լույս է տեսնում գիտնականի աշխատությունը, որտեղ ներկայացվում են հայ կյանքին և գաղթավայրերին, ազգային մտածողությանը և ազգային բնավորությանը վերաբերող հարցեր:

Քննելով հայ ժողովրդի պատմության և տարբեր պետությունների կազմում հայտնված հայկական գաղթավայրերի ժամանակի կյանքին վերաբերվող հարցերը, Դյուլորեն համեմատում է տարբեր երկրներում ցրված հայերի բնակության պայմանները:

Պատմության քննությունը Դյուլորեն բերեց այն համոզման, որ գաղութահայությանը բնորոշ առաջին հատկանիշը սերն է և կարոտը Հայաստանի նկատմամբ: Ոչ մի զգացում չի կարող նրանց սրտին ստիպել ավելի արագ բաբախել, քան հիշողությունները կորցրած հայրենիքից, որի հետ վերջին կապն ազգային Եկեղեցին է: Հեղինակը հանգամանալից կերպով է գրել նաև Մխիթարյանների գիտական, պատմական, գրական և հրատարակչական լայն գործունեության մասին: Նա Մխիթարյանների հրատարակչական գործունեության հետ է կապում և հայ լրագրության սկզբնավորումն ու ներկայացնում տարբեր երկրներում լույս տեսնող հայկական պարբերականները: Դյուլորեի գրչի տակ հայ վերնախավը ներկայանում է որպես բարոյական և նյութական օժանդակություն ցույց տվող ուժ, որի հայրենասիրությունը չի մահանցում ոչ մի զոհաբերության առաջ՝ համուն լուսավորության և կրթության:

Դյուլորեն գրում է Մխիթարյանների հիմնադրած Ռաֆայելյան և Սամվել Մուրադյան վարժարանների մասին, իսկ Մոսկվայի արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտին նվիրել է մի քանի հոդված, որտեղ մանրամասն պատմում է Լազարյան ընտանիքի և նրանց հիմնադրած ինստիտուտի, նրա նվիրական նպատակի և գործունեության, այդտեղ ուսանած բազմաթիվ աճյունք հետազոտողների, գիտնականների, արևելագետների մասին: Կենսագրական ակնարկում և իշխան Իվան 2-րդ (Հովհաննես) Լազարյանի մահվան կապակցությամբ գրած հոդվածում Դյուլորեն ներկայացնում է նրա ակնառու ծառայությունն արևելագիտությանը, հայ հին հեղինակների գործերի, գիտական աշխատությունների և դասագրքերի հրատարակությունը:

Լուսավորության հարցերը սերտորեն առնչվում են լեզվի հարցերին, որոնցով նույնպես հետաքրքրվում էր գիտնականը: Հայոց լեզուն հենց սկզբից գրավեց նրա

ուշադրությունը, որպես հնագույններից և հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի, ինչպես այդ ժամանակ կարծվում էր, իրանական ենթաճյուղի ամենալավ պահպանվածներից մեկը: Դյուլորեն համոզված էր, որ հայերենի համեմատությունը հունարենի հետ բացահայտում է նրանց զարմանալի միասությունը, հայերենի ավելի հնագույն ծագումը և մերձավորությունը հնդեվրոպական միասնությանը:

Իր մեկ ուրիշ աշխատությունում, որը նվիրված է հայոց հին երգերի և հին Հայաստանի առասպելների ու ավանդությունների վերլուծմանը Մ. Լմիճի «Վէպը հնոյն Հայաստանի» գրքում, Դյուլորեն քննում և մեկնաբանում է պահպանված ժողովրդական երգերն ու առասպելները, որոնք հիշատակում է խորենացին: Քննարկելով «Վէպ, գրոյց, առասպել» բառերի Լմիճի մեկնությունը՝ Դյուլորեն փորձում է ճշտել դրանց պարունակած պատմական այն իմաստը, որոնցով դրանք կիրառել են խորենացին: Նա չի համաձայնում Լմիճի այն տեսակետին, թե հայերը ունեցել են հնագույն էպոս «Ժառ-Նամե»-ի մեծ, քանի որ անհավանական է համարում, որ խորենացին, եթե անգամ էպոսը չի հասել նրա ապրած ժամանակները, չիմանար դրա գոյության մասին:

Հայագիտության առանձին հարցերի վերաբերյալ ունեցած տարբեր կարծիքները, անշուշտ, չէին ազդում երկու գիտնականների փոխադարձ հարգանքի վրա: Եվ Դյուլորեն, բարձր գնահատելով Լմիճի աշխատանքը, այն արժանի է համարում եվրոպական գիտական հասարակայնության ուշադրությանը: Իսկ Դյուլորենի աշխատությունն օրինակ է հայ հին գրականության բարդ հարցերից մեկի, որը երկար ժամանակ գիտնականների ուշադրությունից դուրս էր, խոր, շահագրգիռ ուսումնասիրության, ինչպես նաև լուրջ, անաչառ բանավեճի՝ գիտական ճշմարտությունը վեր հանելու:

Կյանքի վերջին տարիներին Դյուլորեն հրատարակության էր պատրաստում Ստեփանոս Տարոնացու (Ասողիկի) «Տիեզերական պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությունը: Գրքի առաջին երկու մասերն արդեն պատրաստ էին, բայց լույս տեսան միայն 1883-ին, նրա մահից մեկ տարի անց: Գիտական ծանոթագրությունները վկայում են գիտնականի խոր գիտելիքների, վարպետության և մասնագիտական հմտության մասին: Հետագայում աշխատանքը շարունակեց մեկ ուրիշ նշանավոր հայագետ՝ Օգյուստ Կարյերը, որը հրատարակության պատրաստեց գրքի 3-րդ և 4-րդ մասերը:

Իր կյանքի ընթացքում Դյուլորեն զբաղվեց հայագիտությանը վերաբերող բազմաբնույթ հարցերով: Գիտնականի հետաքրքրությունների մեջ իրենց արժանի տեղն ունեին Հայաստանի պատմությունը, աշխարհագրությունը, տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը, ժամանակի հայ հասարակության, հայոց լեզվի և գրականության, հայ հոգևոր և հասարակական կյանքի հարցերը: Դյուլորեն հաջողությամբ համադրում էր գիտական և մամուլարժանական գործունեությունը: Նա երկար տարիներ դասավանդում էր, իսկ 1862-ին, Լևայան դը Ֆլորիվալի մահից հետո, միաձայն ընտրվեց Արևելագիտության բարձրագույն դպրոցի հայոց լեզվի ամբիո-

մի վարիչ: Նա ֆրանսիական և Տուրինի թագավորական ակադեմիաների անդամ էր, Պատվո Լեգեոնի շքանշանակիր:

Դյուլորեն իրավամբ ուներ Ֆրանսիայի ամենամեծամասշտաբ հայագետներից մեկի համբավը, անգնահատելի ծառայություններ է մատուցել հայ պատմագիտությանը և գրականությանը՝ Եվրոպայի և աշխարհի գիտական շրջաններին ներկայացնելով հայ պատմագրության մեծամասշտաբ հուշարձանները: Նրա կյանքն ու գործունեությունը հայագիտությանը անմնացորդ ծառայելու բնորոշ օրինակ է:

Այս տարի լրանում է Դյուլորեի մահվան 120-ամյակը: Սակայն մրա (ինչպես մահ Ֆրանսիայի մյուս հայագետների) գիտական ծառանգությունը Հայաստանում բավարար չափով ուսումնասիրված չէ: Հուսանք, որ 21-րդ դարում կլրացվի այս բացթողումը և մոր դարն ավելի արդյունավետ կլինի ընդհանուր հայագիտության այս կարևոր ասպարեզում ևս:

